

EPHESOS ARTEMISION

(DIA) Antik Dönem (Klasik Dönem) yedi harikasından biri olan Ephesos Artemis Tapınağı, 1869 yılı sonunda bir İngiliz demiryolu mühendisi olan J. T. Wood tarafından 7 senelik bir araştırma sonucunda bulunmuş ve British Museum adına kazıları yapılarak gün yüzüne çıkarılmıştır. Ardından gelen D.G. Hogarth, 1904/5 yıllarında yine British Museum adına kazılara devam ederek, tapınak haricinde tapınak avlusunun içinde bulunan daha eski temelleri incelemiştir. Söz konusu bu kazıların sonucunda MÖ 6. yüzyılın ortalarında **Lydia Kralı Kroisos'un yardımıyla** inşa edilen tapınak ve büyük sunağın haricinde tapınağın iç kısmındaki erken yapıları da bilim dünyasına tanıtılmıştır. Tapınağın içerisinde açığa çıkartılan erken yapılar arasında Miken Dönemi **sonrası** Yunan mimarisinin bugüne kadar bilinen en eski anıtı **olan peripteros** planlı bir tapınak da bulunmuştur. MÖ 8. yüzyıla ait bu yapı ile bağlantılı olarak önemli bir hazine de ele geçmiştir **(DIA)**.

- 1- Peripteros ya da bunun Geometrik Dönem'e ait öncüsü (MÖ 8. yy)
- 2- MÖ 7. ye 6. yüzyıl kült kaideleri olarak adlandırılan yapılar
- 3- Apsisli yapı
- 4- Tapınak C ve Hekatompedos olarak adlandırılan yapılar
- 5- Arkaik ve Klasik Dönem Büyük Sunağı
- 6- a) MÖ 6. yüzyıla ait Arkaik Dönem Mermer Tapınağı (Kroisos Tapınağı: MÖ 560/550)
b) MÖ 4. Yüzyıla ait Geç Klasik Dönem Tapınağı (Dünya Harikası olan tapınak).

1-Peripteros ya da bunun Geometrik Dönem'e ait öncüsü

A-MÖ 8. Yüzyıl Tapınağı (Peripteros Öncesi Yapı): NAOS1

(DIA-Res. 3) Peripteros öncesi yapı, 4 x 8 sütunla çevrili idi. İç kısmı ya cella'yı üç bölüme ayıran **iki sütun** sırasından ya da destek amaçlı ve aydınlık bir mekân yaratmak için bir iç sınır oluşturan 6 sütundan oluşuyordu. Bu yapı, Pylos'taki gibi Miken megaronlarının taklidi bir megaron olarak tanımlanabilir.

B) 1. Peripteros: (DIA-Res. 9) İlk Periptereos, 4 x 8 sütunla çevrili 13,5 x 6,5 m ölçülerinde bir yapıdan, antasız taşıyıcı bir cella duvarından ve içinde 6 sütunun oluşturduğu bir gölgeliği taşıyan dikdörtgen bir kaideden oluşuyordu. (DIA, Res. 5)

(DIA) MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısında, daha sonraki tapınağın avlusu içerisinde kalacak olan 4 x 8 sütunlu ve 6,5 x 13,5 m ölçülerinde, içerden açık bir cella'sı olan kısa bir peripteros tapınak vardı. Bu yapı, yunan mimarisinde hiçbir öncüsü olmadan birdenbire gökten düşer gibi ortaya çıkmıştır. İşlenmiş blok taşlardan oluşturulan Naos, (olasılıkla önceden var olan kerpiç duvarların yerine kullanıldılar), 6,5 x 13,5 m ölçülerindeki, üstü açık dikdörtgen bir mekânı içermektedir. Söz konusu mekân içerisinde kült heykeli (Ksaonon) ve kurban altarını taşıyan 2 x 5 m ölçülerindeki büyük bir kaide yer almaktaydı ve bu kaide bir temel ile yükseltilmişti. Yaklaşık 40 cm kalınlığındaki sütunlar, yuvarlağımsı 40-45 cm büyüklüğündeki yeşil şişten kaideler üzerine oturmaktaydılar (Yria II ve III ile Thermos B Tapınağı'nda olduğu gibi). Söz konusu bu tapınak birçok değişikliğe uğratılmıştır

c) 2. Peripteros: (DIA, Res. 4) Yeni Peripteros, yükseltilmiş sütunlu bir yapıya sahip olurken, cella duvarı da bir temel duvarı ile destekleniyordu. (DIA, Res. 5) Bu yapı, geriye kalan parçaları Sekos'un (çevrili alan sonra temenos), doğusundaki setin doğusunda bulunan pişmiş toprak kiremitlerden oluşan bir çatıyı taşıyordu.

Tapınağın temel ve duvarları yerel kireçli marn taşından yapılmıştır. MÖ. 7. yüzyılda bu peripteros'un sürekli su altında kalma tehlikesiyle karşı karşıya olmasından dolayı bütün peristasis'i yükseltmek gerekmiştir. Peripteros'un 3. yapı evresinde, peristasis kaldırılıp cella duvarının etrafına ikinci bir duvar örülmüştür.

Peripteros'un üst yapısı hakkında pek fazla bir şey bilinmemektedir. Yalnızca ahşap sütunları ve yeşil şişten kaidelerinin varlığı tespit edilmiştir. Söz konusu kaideler iki çeşit olup ya çok ilkel, çok az yuvarlatılmış, düz bir yüzey gösteren kaideler, ya da plinthos ve torus izlerine rastlanan kaidelerdir.

d) Peristasis'i olmayan Dildörtgen Planlı Naos (DIA, Res. 6).

Etrafı sütunlarla çerili tapınak işlevini kaybetmiş, sütunlardan geriye kalan parçalar ise cella'nın güçlendirilmesinde kullanılmıştır. Büyük su baskınlarından sonra, bu yapının gölgeliği de kült heykeli ile birlikte yok olmuştur.

e) Kroisos Tapınağı'nın Naikos'u ve batı tarafından bulunan trapez biçimli kaideye sahip geçici sunak (DIA, Res. 6-7). Sular altında kalan naos, terk edilmiş ve yalnızca doğu tarafı Naikos'un temelleri olarak kullanılmaya devam edilmiştir.

2. MÖ 7. ye 6. yüzyıl kült kaideleri olarak adlandırılan yapılar:

(DIA- Res. 5) MÖ 7. yüzyıl boyunca, Artemision'un merkezindeki en eski kült yerinin yanında (peripteros) bir takım küçük kült kaideleri de bulunmaktaydı. Bu kaidelerin burada gerçekleştirilen **adak törenlerinden** geriye kalan buluntulardan yola çıkarak tarihlenmesi mümkün olmakta ve ayrıca kült içindeki anlamı da açıklanabilmektedir. Kült kaideleri, özellikle Peripteros'daki eski kült heykelinin MÖ 7. yüzyıl sonlarına doğru sel baskınları sonucu yok olması sırasında kullanılmış olmalıdır. Bu kaidelerin büyük bir kısmı, Kroisos Tapınağı'nın yapımı sırasında **terk edilmiştir** (MÖ 560'dan itibaren).

3. Apsisli yapı:

(DIA, Res. 9) Kroisos Tapınağı'nın güneydoğu köşesi ve sunak arasında, bu iki yapıdan daha eski olan başka bir yapı bulunmaktadır. Bu yapı doğuya yönelik bir apsis'e sahiptir ve batısından geriye pek bir şey kalmamıştır. Terrakotta buluntular ve seramikler sayesinde yapının kullanıldığı dönem MÖ 7. yüzyıl olarak kabul edilir. Duvarlar, döneminin en çok kullanılan yassı kireçli marn levhalarıyla örülmeyip, daha çok yuvarlağımsı **taşlar ile örülmüştür**. Artemision çevresindeki diğer yapılar gibi bu yapı da kült amaçlı kullanılan bir yapı özelliğine sahiptir.

4. Hekatompedos olarak adlandırılan yapı ve Tapınak C:

(DIA, Res. 9) MÖ 7. yüzyılın sonlarında (600'ler), Artemision alanında yeni bir strüktür oluşturan iki yapı bulunmaktadır. 7. yüzyıl içinde, küçük bağımsız kült kaidelerinin önemli olduğu bir dönemde, biri batıda, diğeri ise merkezde olmak üzere iki büyük yapı oluşturulmuştur.

Hekatompedos:

Birbirini dik açıyla kesen bu yapılar olasılıkla birbirleriyle ilişkiliydiler. 100 ion ayağı uzunluğunda olduğu için **Hekatompedos** olarak da adlandırılan batıdaki yapı, kesintisiz temel kaide levhalarıyla kaplıydı. Yeşil kayrak taşından devşirme sütun kaidelerinin de kullanılmış olduğu Peripteros'a ait peristasis'in yıkılmasından sonra ilk kez inşa edilen dikdörtgen bir çevre duvarına sahipti. **(Dia- Res. 10)** Hekatompedos, *in situ* durumdaki mermer bloğun da kanıtladığı gibi Artemision'daki **ilk mermer** yapıydı (MÖ 600).

(DIA) 100 ayak uzunluğundaki yapının temeli, kayrak, sarımsı kireçli marn taşlardan oluşturulmuş olup, üst kısmı balçık ile sıvanmış homojen levhalardan oluşmaktaydı. 16 m genişliğinde ve 34,40 m uzunluğundaki (1:2 oranlı) **Hekatompedos**, Kroisos Tapınağı'nın ekseninden yaklaşık 40 cm kuzeye doğru kaymıştır. Tapınak, Kroisos Tapınağı'nın eksenini doğrultusunda olup batı girişinin tam olarak önünde yer almaktadır.

Tapınak C:

(DIA, Res. 9) 1904/05 yıllarında D. G. Hogarth, Artemision'un eski temellerinde Tapınak C adını verdiği bir yapıyı ortaya çıkarmıştır. Batı tarafta antalara sahip dikdörtgen bir yapı idi. Bütün yapı, büyüklükleri diğer eski yapılardan farklı olmayan kireçli marn taşından yapılmıştı. Batı Pronaos duvarı diğer duvarlardan daha kalın yapılmıştır. Yapının uzunluğu antalar hariç 31,04 m, antalar dâhil 33,30 m ve genişliği ise 16,35 m'dir.

MÖ 600'lere doğru tapınağın peristasis'i ve içerisindeki baldaken (gölgelik) ortadan kaybolmuştur. Geriye kübik bir oikos kalmış, olasılıkla bu Tapınak C'nin merkezini oluşturmuştur. Olasılıkla pek bilinmeyen Tiranlardan **Pythagoras** zamanında MÖ 7. yüzyılda Arkaik Tapınak C'nin inşasına başlanmış, ancak tamamlanmadan hemen önce su yükselmesi/sel ile tahrip olmuştur. Peripteros'un yerinde bulunup batı cephesinde anteleri **olan C tapınağı**, MÖ 7. yüzyılın sonunda ya da 6. yüzyılın başında inşa edilmiştir. Temelleri ve duvarları 8. yüzyıl peripteros'u gibi kireç marnından yapılmıştır.

Her iki yapı MÖ 560'dan önce inşa edilmiş olup her ikisi de tamamlanmamıştır. Hekatompedos'un tüm üst yapısına ait mermerler Kroisos tapınağının temellerinde kullanılmıştır.

5. Arkaik ve Klasik Büyük Sunak (Avlu Sunağı) C:

Büyük sunak, iki ayrı temel çeşidini günümüze kadar getirmiştir. Bunlar üç bölümlü yapıya ait temel grubuyla avluyu çevreleyen dikdörtgen temellerdi. Her ikisi de kristralli kireçtaşından yapılmıştı. Adak eşyaları ve harflendirmeden yapı olasılıkla MÖ. 6. yüzyıla tarihlenir. Büyük sunağın çevre duvarından, Pausanias bahsetmektedir.

6. Her iki Dipteros (Arkaik ve Klasik)

a) Arkaik Dönem'e (MÖ 6. Yüzyıl) ait Memer Tapınak–Kroisos Tapınağı (MÖ 560-550)

MÖ 560 civarında Kroisos Tapınağı olarak bilinen ilk büyük mermer dipteros'un inşasına başlanmıştır. Arkaik Dipterosun inşası, Yunan Mimarisi için bir kilometre taşı olarak görülür. MÖ 6. yüzyılın başlarına kadar tüm temeller, Ephesos körfezinin ağız kısmında yer alan bir ocaktan getirilen ve kolay parçalanan kireçli sarı marn taşından inşa ediliyordu. Ancak Arkaik tapınağın inşasında kullanılan mermerin çoğu, Belevi yakınlarındaki bir mermer ocağından sağlanmıştır. Bunun öncesinde böyle büyük blokların taşınmadığı görülür. Yani burada kullanılan teknoloji önemlidir.

(DIA) Geleneğe göre batı-doğu yönlü inşa edilen Arkaik tapınağın yani ilk dipteros'un yapımıyla Mimarlar Sisamlı (Samos) Theodoros, Girit'ten Khersiphron ve oğlu Metagenes sorumludur. Tapınağın inşasında bataklık olan zemin, Sisamlı (Samos) Theodoros'un önerdiği teme, odun kömürü yayma düşüncesinin uygulandığı, arkeolojik arştırmalarda bulunan külden alt-tabakayla teyit edilmiştir. Yapının temellerinde kil kaplı büyük taş bloklar kullanılmıştır. Yalnızca en üstteki stylobat, çokgen biçimli levhalarla inşa edilmiştir. Ephesos Artemision'u da Sisam'daki Heraion gibi bataklık bir zemin üzerine oturtulmak zorunda olduğu için Samos'taki tecrübelerinden dolayı Theodoros, tapınağın temellerinin inşası için Ephesos'a çağrılmıştır. Ancak konuk mimardan yalnızca

temellerin yapımı konusunda yararlanılmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Artemision her bakımdan Heraion'a benzemektedir.

Tapınağı batıya yönlendirilmiş olması, Akurgal ve Gruben tarafından tapınağın öncesinde Magnesia ve Sardis'te olduğu gibi burada da **Doğa Tanrıçası Artemis (Kybele)** tapınımı ile açıklanmaktadır.

(DIA –Res. 14) Samos'ta mimar **Rhoikos ve Theodoros** tarafından uygulanan yeni tapınak planı **Dipteros**, Ephesos'ta üstü açık **Sekos** ile birleştirilmiştir. MÖ 6. yüzyılın hemen ortasından önce çok büyük ölçülü çift sıra sütunlu tapınak mimarisi ortaya çıkmıştır. **Dipteros**, Peripteros'daki gibi etrafını çevreleyen bir sıra sütun yerine Cella çevresinde iki sıra sütun oluşu ile farklılık göstermektedir.

Artemision'un stylobat ölçüleri 59 x 105 m olup (220x425 ayak), Hellen Dünyası'nın tamamıyla mermerden inşa edilen ilk en büyük yapısıdır.

Arkaik Dipteros, batıda kanonik olarak iki sütun dizisine sahip olurken, Geç Klasik Dönem yapısı üç diziye sahiptir. Arkaik tapınak iki basamaklı bir krepidoma üzerine oturtulmuşken, Klasik tapınak 13 basamaklı bir krepidoma üzerine inşa edilmiştir.

Cella uzun ve dar, pronaos ise derindir. Arkada bir adyton mevcuttur. Opisthodomos'u yoktur. Tapınak önde 8, akada 9 ve yanlarda 20 sütunlu idi. Ön cephede 7 boyunduruğun kullanılmış olması (köşe boyunduruğu 6,13 m, merkezi boyunduruk yak. 8,74 m), arka cepheye göre ön cephenin vurgusunu artırmıştır (arka cephe de 9 sütun ve 8 boyunduruktan oluşan daha dar boyunduruk mevcuttur). Tapınağın uzun kenarında bulunan 20 sütunun interkolumnium'u 5,22 m'dir (10 Elle/Dirsek=52,2 cm). Buna karşılık Samos'ta bu mesafe 9 dirsektir (4,69 m). Yaşlı Plinius (naturalis historia 36, 21, 95), tapınağın cella kapısına ait lentonun (24 ton) tanrıça Artemis tarafından yerine konulduğu şeklinde ifadesiyle, bu muazzam tapınağın inşasında ilk kez kullanılan teknolojik yeniliklere karşı duyulan hayranlığın bir ifadesi olarak görülebilir.

(DIA) Plinius'a göre tapındaki toplam sütun sayısı 127 idi ve bunlardan önde yani batıda bulunanların 36'sı kabartmalarla işlenmişti. Kabartmalı sütunlardan bazıları parçalar halinde ele geçmiş olup bir tanesinin üzerinde "Kral Kroisos

sunmuştu” yazıtı, Herodotos’un bu konuda bahsettiklerini doğrulamıştır. Dolayısıyla buyüzden Arkaik Dipteros, **Kroisos tapınağı** olarak ta adlandırılmaktadır ve MÖ 546 yılından önce tamamlanmış olmalıdır.

59 x 105 m stylobat ölçüsüyle Artemis Tapınağı sadece büyüklüğü ile değil ayrıca görkemli yapısı ile de örnek almış olduğu Samos’daki Rhoikos Dipteros’unu aşmıştır. Yapının tamamında 12 km uzaklıktan (Günümüzde Belevi) getirilen mavimsi damarlı beyaz mermer kullanılmıştır.

(DIA) Sütun kaideleri ve başlıklar kanonik stilde tamamlanmıştır. Sütun kaideleri, 2,20 m’den 2,36 m’ye değişen kare tabla yani *plinthos* üzerine oturtulmuştur. Söz konusu *plinthos* ise 2 basamaklı bir alt yapı üzerinde yükselmiştir. *Plinthos* üzerinde ise iki adet içbükey profili (*trochilos*) çift sıra *astragalin* (kaval silme) sınırladığı *spira* yer almaktadır. *Spira* üzerinde ise büyük bir torus yer almaktadır. **(DIA)** Söz konusu torus üzerinde ise kabartmalı sütun tamburları yükselmekteydi (*Columna caelatae*).

(DIA) Sütunlar, alt çaplarının 12 katı olan 19 m yüksekliğindeydiler. Sütun gövdelerindeki yiv sayısı, 40, 44 ya da 48 idi. Üst yapı 3 fascialı bir arşitrav, **üstte ve altta bir kymationla süslü dış sırası** ve bunun üzerinde de **savaş arabalarını tasvir eden kabartmaları taşıyan simadan** oluşuyordu.

(DIA) Mermer dipteros, döneminin mimarisinde öne çıkmasını sağlayan bazı özelliklere sahipti. Bunlar bugün bile sütun başlıklarında mı, yoksa alt tamburlarında mı yoksa son üst tamburlarında mı kullanıldıkları kesin olarak bilinmeyen **columnae caelatae’lere** (kabartmalı tamburlara) sahiptir. Sütunlar, ne olursa olsun kabartmalarla bezenmiş olup kaidelerin üzerindeydiler. Söz konusu sütun tamburlarında dini bir alay tasvir edilmişti ve bu kabartmalı sütunlardan oldukça fazla sayıda parça ele geçmiştir. Plinius’un bahsetmiş olduğu 36 adet kabartmalı sütun Geç Klasik Dönem yapısına ait olmalıdır. Söz konusu bu kabartmalı sütunlar, tapınağın girişi olan batı yönündeki sütunlarda kullanılmış olmalıdır.

Eşsiz olan belkide içinde ve dışında bütün yapıyı dolaşan figürlere sahip **kabartmalı mermer sima’dır**. Ayrıca, Artemision bütün İonia’da çatısı mermerden olan tek büyük yapı idi (ancak sekos’un üzeri açıktı).